

Regionálne aspekty Biosférickej rezervácie Východné Karpaty

M. Buraľ: Regional Aspects of the Biosphere Reserve Eastern Carpathians / Východné Karpaty. Život. Prostr., Vol. 32, No. 1, 19–23, 1998.

The Biosphere Reserve Eastern Carpathians / Východné Karpaty, which is a part of trilateral BR spreading partly in Poland and Ukraine was established in 1993 and it was also included to the UNESCO programme Man and the Biosphere. In conformity with the three basic claims of the programme – nature conservation, regional development and logistics – in the five years of its existence the main emphasis was put to nature conservation, i.e. to rescue the most valuable ecosystems and selected taxons of flora and fauna. In this field the biggest progress was achieved: in autumn 1997 National Park Poloniny was established in the most valuable part of BR. In less extent there were studied problems of man and his activities in BR from the first trace until the present. Less attention was paid to proposal for conservation of his positive impacts on the landscape from the viewpoint of diversity and cultural values. An approach and some conclusions of the research of human impact on nature is presented.

Organizácia Spojených národov pre výchovu, vedu a kultúru UNESCO vyhlásila r. 1968 na konferencii o racionálnom využívaní biosféry program Človek a biosféra (MaB). Program je zameraný na tri hlavné ciele:

- ochranu genetických zdrojov a ekosystémov,
- výskum, monitoring, školenie a výchovu,
- ekonomický a sociálny rozvoj.

Tento program sa realizuje v celosvetovej sieti biosférických rezervácií a na zabezpečenie plnenia jeho troch základných funkcií (1. ochrany prírody, 2. rozvoje, 3. logistickej) je nevyhnutné "skúmať vzťahy medzi človekom a prírodou".

Človek z hľadiska funkcií BR Východné Karpaty

Biosférická rezervácia Východné Karpaty bola vyhlásená r. 1993 a je súčasťou trilaterálnej BR s priľahlými územiami v Poľsku a na Ukrajine. Z hľadiska plnenia jednotlivých funkcií BR sa dosiahol najväčší pokrok v ochrane prírody tým, že r. 1997 boli najcennejšie časti územia vyhlásené za Národný park Poloniny na výmere 29 805 ha s ochranným pásmom 10 973 ha. I keď model národného parku na Slovensku nie je v súlade s kategóriami chránených území podľa kritérií Svetovej organizácie ochrany prírody (IUCN), vyhlásením NP Poloniny sa položil základný kameň systematického zabezpečovania ochrany prírody v BR Východné Karpaty. Ďalšou

etapou je skúmanie postavenia človeka v BR, analýza jeho činnosti od prvých stôp po súčasnosť a návrh spôsobov zachovania (ochrany) jeho pozitívnych zásahov do krajiny BR z hľadiska biodiverzity a kultúrno-duchovných hodnôt.

Východiskom riešenia tejto problematiky je zhromažďovanie množstva historicko-etnografického a prírodoochráneného dokladového materiálu. Okrajová poloha územia BR Východné Karpaty, vzdialenosť od priemyselných a kultúrnych centier, prispela k pretrvaniu archaických foriem v spôsobe života a kultúre miestneho obyvateľstva až do polovice 20. storočia. Táto skutočnosť podnietila zvýšený záujem popredných slovenských, ukrajinských, českých a poľských etnografov a historikov o výskum v tomto regióne. V súvislosti s výstavbou vodného diela Starina sa uskutočnil v celom území dnešnej BR rozsiahly záchranný výskum pôvodného etnika v takom rozsahu, že dnes patrí táto oblasť medzi azda najlepšie zdokumentované časti Slovenska. Väčším problémom je dokumentovať vplyv človeka na prírodné prostredie BR. Pomerne zaujímavé informácie o spôsobe a rozsahu využívania krajiny poskytujú stredoveké urbáre z jednotlivých obcí a súborné mapové diela z obdobia 1. a 2. rakúsko-uhorského vojenského mapovania. Tieto podklady umožnili sledovať rozsah vplyvu človeka v BR z hľadiska zabezpečovania maximálneho rozsahu nelesnej pôdy a jej štruktúry.

Tab. 1 Prehľad kultúrnohistorických aspektov BR Východné Karpaty

P. č.	Aspekt	Časové rozpätie	Význam obdobia	Historicko-priestorové doklady
1.	Predhistorické obdobie	Doba bronzová	Doklady o prvej existencii človeka v BR	Archeologické nálezy v Uličí, Stakčine a Ruskej Volovej
2.	Valašská kolonizácia	15.–17. storočie	Začiatok trvalého osídľovania územia BR; Začiatok premeny pôvodnej lesnej krajiny na nelesnú	10 existujúcich a 8 zaniknutých obcí v BR; Existencia horských lúk – polonín mimo areálu svojho typického výskytu
3.	Zbojnícke hnutie	1492–1648	Prvé písomné zmienky o existencii niektorých obcí v BR; Existencia zbojníckych družín, ktorých význam prerástol hranice Slovenska (zboj. družina Fedora Hlavatého z Ruskej Volovej, zboj. družina Fakáša z Ruského)	Výhražný list Fedora Hlavatého mestu Bardejov (archív mesta Bardejov); Pomenovanie geografických bodov – lokalít v území BR (oblasť Nastazu, Stinskej...)
4.	Spôsoby hospodárskeho využívania územia:	15.–20. storočie	Vytvorenie extenzívnej kultúrnej poľnohospodárskej krajiny	Existencia rozsiahlych lúk a pasienkov (dnes zväčša delimitovaných do LPF); Existencia tzv. pasienkových lesov s typickými hlavovými bukmi; Pomenovanie lokalít v území BR; Existencia 3 salašísk v BR
	A. Pastierstvo (hlavný spôsob využívania územia pôvodnými obyvateľmi)			
	B. Roľníctvo (doplnkový spôsob využívania územia popri pastierstve)		Vytvorenie tzv. častí území s terasovitou štruktúrou; Archaické spôsoby pestovania poľnohospodárskych plodín	Existencia terasovitých polí v k. ú. obcí v BR; Lokálne názvy v území BR
	C. Tkáčstvo (pre osobnú potrebu)		Pestovanie a využívanie tradičných technických plodín	Tradičný etnograficky doložený odev pôvodného obyvateľstva; Existencia tzv. stup
	D. Mlynárstvo		Spôsob zužitkovania poľnohospodárskych plodín	Existencia stavieb na spracovanie poľnohospodárskych plodín
	E. Piliarstvo, šindliarstvo, miliarstvo		Spôsob zužitkovania drevnej hmoty v BR; Poznanie prvotného rozšírenia drevín v BR	Existencia vodných a parných píl; Urbáre jednotlivých obcí v BR
	F. Metliarstvo		Vznik tzv. "krivoľakých brezín"	Existencia rozsiahlych brezových netvárných porastov
	G. Pytliactvo		Dokumentácia rozšírenia pôvodných druhov zveri v BR; Archaické spôsoby lovu poľovnej zveri	Pamätník Mergenca v Uličí; Križ – pamätník v Kolodníku v k. ú. Topoľa; Zachované trofeje zveri z územia BR
H. Poľovníctvo	Dokumentácia o zámernom chove poľovnej zveri v BR	Archívne doklady o poľovných revíroch – oborách (Klenová, Runina, Zboj); Zachované trofeje zveri z územia BR		

Problematickejšie je sledovať miery zásahu človeka do lesných spoločenstiev BR Východné Karpaty od konca 19. storočia, hoci už vtedy vznikali prvé elaboráty o stave a spôsobe obhospodarovania lesov. Tieto archívne materiály sú buď nekompletné, alebo pre Správu NP nedostupné (ako z pozície štátnych organizácií, tak i jednotlivcov, ktorí vlastníka materiály vyhotovené štátnymi organizáciami!). Významnou pomôckou je fotodokumentácia z územia BR.

Na základe takto sústredného a spracovaného materiálu môžeme človeka a jeho činnosť v BR Východné Karpaty sledovať z dvoch aspektov: 1. kultúrnohistorického a 2. etnograficko-architektonického.

Kultúrnohistorické aspekty BR Východné Karpaty

Do kultúrnohistorických aspektov zahrňujeme všetky dôležité obdobia a činnosti, ktoré súvisia s osídľova-

Tab. 1. – pokračovanie

P. č.	Aspekt	Časové rozpätie	Význam obdobia	Historicko-priestorové doklady
	I. Včelárstvo		Archaické spôsoby včelárenia	Archívne písomné a materiálne doklady v múzeách
5.	Vlastníci a užívatelia územia	15.–20. storočie	Zavedenie organizovaného hospodárenia na lesnom pôdnom fonde v území BR; Introdukcia cudzokrajných drevín do územia BR	Existencia panských majetkov, kaštieľov a ďalších sprievodných objektov v území BR; Zvyšky parkových komplexov a stromo-radí v území BR
6.	Vysťahovalectvo	19.–20. storočie	Zníženie počtu obyvateľstva; Prílev nových architektonických prvkov do územia BR; Zmena životného štýlu pôvodného obyvateľstva (zvyšovanie životnej úrovne)	Výstavba tzv. "amerikánskych domov" v obciach NP
7.	Sprístupňovanie územia železnicami	koniec 19. a polovica 20. storočia	Začiatok trvalého využívania lesov v území NP	Sieť úzkokojných dráh v území BR
8.	Judaica	16. storočie – 1946	Vznik novej spoločenskej vrstvy v rámci komunit pôvodného obyvateľstva v BR; Rozvoj nových druhov podnikania v území BR	Zachované samostatné cintoríny v BR
9.	I. svetová vojna	1914–1918	Vplyv na vývin ľudovej architektúry v území BR, masový zánik najstarších foriem obydľí – jednopriestorových domov	Existencia rozsiahleho počtu pamätníkov a cintorínov; Existencia nových, tzv. "akciových", kamenných domov pre vojnu poškodené obyvateľstvo; Ruiny murovaného kostolíka vo Veľkej Poľane
10.	II. svetová vojna a maďarská okupácia	1939–1944	Zvýšený nápor na využívanie lesov v území BR; Vplyv na vývin ľudovej architektúry na území BR	Existencia rozsiahlych rovnovekých lesných porastov v BR; Existencia pamätníkov v BR
11.	Významné osobnosti z územia BR	16.–20. storočie	Zachovanie dokladov o duchovnej a materiálnej kultúre pôvodného obyvateľstva BR	Existencia pamätného domu a pomníkov; Archívne doklady a literárno-historické diela
12.	Kolektivizácia	druhá polovica 20. storočia	Sceľovanie poľnohospodárskych pozemkov; Intenzifikácia využívania krajiny	Existencia rozsiahlych TTP v území BR
13.	Výstavba VN Starina	70.–80. roky 20. storočia	Zníženie počtu obyvateľstva v BR; Zmena hospodárskeho využívania územia PHO VN Starina; Nástup samovoľných prírodných procesov v PHO VN Starina	Vysídlenie 7 obcí v BR

ním, jednotlivými historickými etapami a zásahmi, ktoré sa odzrkadlili vo využívaní územia BR (tab. 1).

Etnograficko-architektonické aspekty BR Východné Karpaty

Do etnograficko-architektonických zaraďujeme aspekty, ktoré charakterizujú príslušnosť pôvodného obyvateľstva BR k určitému etniku a všetky jeho cha-

rakteristické znaky a prejavy materiálnej a duchovnej kultúry dokladovateľné v BR Východné Karpaty (tab. 2).

Stratégia záchrany (ochrany)

Na základe získaných poznatkov o človeku a jeho vplyve na prírodu BR Východné Karpaty sme určili stratégiu záchrany (ochrany) podľa troch základných funkcií BR:

Dobová pohľadnica z r. 1921 z obce Príslup v BR Východné Karpaty

• **Funkcia ochrany prírody** – zahrňuje všetky zásahy do prírody BR potrebné na zachovanie biodiverzity BR a jej krajinnno-estetických funkcií.

Hlavné ciele:

- zachovanie reprezentatívneho rozsahu poloninských lúk,
- zachovanie reprezentatívneho rozsahu poloprírodných lúčnych a pasienkových spoločenstiev,
- zachovanie reprezentatívnych plôch pasienkových lesov s typickými hlavovými bukmi a pasienkových lesov s charakteristickými sukcesnými brezinami so vzácnymi formami briez,
- zachovanie charakteristických lokalít s terasovitými poličkami a možnosťou prezentácie ukážok pestovania tradičných poľnohospodárskych plodín,
- zabezpečenie udržania pomeru rozsahu nelesnej pôdy k lesnej,
- zachovanie parkového komplexu pri bývalom kaštieľi v Uličí, záchrana a obnova historickej aleje tzv. grófskej cesty v Uličí.

• **Rozvojová funkcia** musí v prvom rade zabezpečiť obnovu a údržbu všetkých dokladov o prítomnosti pôvodného etnika a ich využitie v ďalších fázach.

Hlavné ciele:

- záchrana všetkých zvyškov pôvodnej kultúry obyvateľstva BR "in situ" (na pôvodných miestach),
- obnova obcí a ďalšia výstavba v duchu tradícií pôvodnej ľudovej architektúry,
- zachovanie duchovných a kultúrnych hodnôt miestneho etnika a ich prezentácia na miestnej úrovni (folklórne festivaly v Uličí, Topoli, Runine a Ruskom),
- obnova niektorých historicky veľmi cenných stavieb nadregionálneho významu (dreveného kostolíka zo Zboja, jednopriestorového domu z Novej Sedlice, dvojpriestorového domu z Uličského Krivého),
- využitie tradičných architektonických prvkov v drobnej architektúre pre cestovný ruch a turistiku (typu oborohov, salašov, lesných zrubov),
- rekonštrukcia domu A. Duchnoviča a jeho ďalšie využitie ako etnograficko-historického múzea pôvodného obyvateľstva BR,

Tab. 2. Etnograficko-architektonické aspekty územia BR

P. č.	Názov aspektu	Časové obdobie	Historicko-priestorové doklady
1.	Valašská kolonizácia	15.–17. storočie	Etnicko-náboženská orientácia obyvateľstva BR (etnická skupina Bojkov, gréckokatolícke a pravoslávne vierovyznanie)
2.	Sakrálna cirkevná architektúra	17.–20. storočie	Súbor drevených kostolíkov prechodného lemkovsko-bojkovského typu; Súbor gréckokatolíckych murovaných kostolíkov tzv. "tereziánskeho" typu; Súbor pravoslávnych murovaných kostolíkov v tzv. "staroruskom" štýle
3.	Ľudová architektúra tzv. "bojkovského typu"	16.–20. storočie	Súbor drevených obytných stavieb bojkovského typu od jedno po trojpriestorové; Drobné stavby na uskladnenie sena – "oborohy"
4.	Drobná sakrálna architektúra	19.–20. storočie	Súbor božích múk
5.	Ikonopisectvo	15.–19. storočie	Súbor ikonografických pamiatok na území BR i v rôznych múzeách
6.	Prepisovanie kníh	15.–20. storočie	Doklady o prepisovaní kníh na území BR; Súbor ikonopisných kníh na území BR i v rôznych múzeách

- obnova najvýznamnejších cintorínov v BR a ich údržba (z obdobia 1. a 2. svetovej vojny, židovských atď.),
- záchrana sakrálnych stavieb v území BR (dreveného kostolíka v Jalovej, murovaného kostola v Dare, ruín murovaného kostola vo Veľkej Poľane, božích múk atď.),
- obnova areálov bývalých šľachtických dvorov (Ulič, Topoľa),
- obnova a rozvoj regionálnej umeleckej tvorby (ikonopisectva, rezbárstva, drobných remesiel), využitie vo vidieckej turistike.

• **Logistická funkcia** je zameraná na demonštrovanie pozitívnych i negatívnych zásahov človeka v území BR Východné Karpaty a všetkých duchovných a materiálnych hodnôt v rámci environmentálneho vzdelávania a výchovy, demoštračných projektov, školení, výskumu na úrovni miestnej i nadregionálnej.

Hlavné ciele:

- prezentácia človeka v edičnom a environmentálnom programe Správy BR Východné Karpaty a ďalších miestnych spoločenských organizácií,
- prezentácia človeka v navrhovaných náučných chodníkoch: kultúrnohistorickom "Rusínskou cestou" a prírodoochrannom "Miroslava Poliščuka",
- prezentácia človeka v špecializovaných expozíciách v IS Nová Sedlica a Múzeu A. Duchnoviča v Topoli,
- sprístupnenie najvýznamnejších lokalít pôsobenia a kultúry pôvodného obyvateľstva a ďalších národov a národností v území BR, vhodne trasovanou

sieťou turistických chodníkov podporiť rozvoj miestnych komunít,

- podporovanie udržania miestnych tradícií a ich prezentácie na regionálnej úrovni (Poloninská vatra v Runine, Festival A. Duchnoviča v Topoli, Festival kultúry v Uliči, Stretnutie rodákov v Ruskom).

***

Tieto poznatky bude treba zohľadňovať pri príprave najdôležitejších koncepčných územnoplánovacích dokumentov, ktoré majú priamy vzťah k územiu BR Východné Karpaty (UPN VÚC, MÚSES, Akčný plán BR Východné Karpaty, Program starostlivosti o NP Poloniny) a realizovať ich v úzkej spolupráci so štátnou správou, samosprávami, rôznymi organizáciami, ale najmä s miestnym obyvateľstvom. Na činnosť človeka v chránených územiach sa nepozerať len z hľadiska ochrany prírody ako na degradačný prvok. Vážime si ho aj ako človeka – tvorcu, ktorý v BR Východné Karpaty prispel ku vzniku vzácných ekosystémov a zanechal tu kultúrne a historické dedičstvo nesmiernej hodnoty tvoriace s prírodnými hodnotami jednoliaty celok.

Ing. Miroslav Buraľ (1967), riaditeľ Správy NP Poloniny – BR Východné Karpaty. Správa národných parkov SR, Správa Národného parku Poloniny – BR Východné Karpaty, Lipová 19, 066 01 Humenné.